

Ministerul Educației, Cercetării și Tineretului

UNIVERSITATEA DIN ORADEA

**FACULTATEA DE ISTORIE, GEOGRAFIE ȘI RELAȚII
INTERNAȚIONALE
DEPARTAMENTUL DE ISTORIE**

**TEZĂ DE DOCTORAT
(Rezumat)**

**HABITATUL ORĂDEAN
LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA**

**Coordonator științific:
Prof. univ. dr. Ioan GODEA**

**Doctorand:
Mircea PAȘCA**

**ORADEA
2008**

CUPRINS

INTRODUCERE	5
I. ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI	8
I.1. Lucrări privind istoria orașului Oradea	8
I.2. Lucrări privind istoria arhitecturii orașului Oradea de la începutul secolului al XX-lea	13
I.3. Lucrări privind istoria arhitecturii orașului Oradea de la începutul secolului al XX-lea în contextul arhitecturii central-europene	19
II. ARTA 1900 ȘI HABITATUL LA CUMPĂNA DINTRE SECOLE	24
II.1. Arta nouă – Art Nouveau	24
II. 1.1. Precizări de terminologie și cronologie	25
II. 1.2. Problematika și dezideratele unei epoci	29
II. 1.3. Artizanat /industrie, artă /tehnică	31
II. 1.4. O posibilă evaluare a perioadei 1890-1914. Dispariție sau continuitate; criză sau transfigurare	35
II.1.5. Caracteristicile modalităților de expresie stilistică ale <i>Art Nouveau</i> -ului..	41
II.2 Locuință și habitat la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea	44
II.2.1. Aspecte generale	44
II.2.2. Noi teorii privind habitatul și urbanismul	48
II.2.3. Arhitectura <i>Arts and Crafts</i>	49
II.2.4. Glasgow - Charles Rennie Mackintosh	52
II.2.5. Bruxelles - Victor Horta	55
II.2.6. Paris - Hector Guimard	60
II.2.7. Auguste Perret	63
II.2.8. Henry Clément van de Velde	63
II.2.9. Darmstadt - Josef-Maria Olbrich	66
II.2.10. S.U.A. - Frank Lloyd Wright	69
III. ORADEA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA. UN ORAȘ ÎN DEZVOLTARE	74
III.1. Conturarea orașului	74
III.2. Populația, societatea, economia	77
III.3. Strategia de dezvoltare urbană a municipalității	81
III.4. Perimetrul orașului și spațiul urban	84
III.4.1. Perimetrul orașului	85
III.4.2. Apele	87
III.4.3. Parcurile	89
III.4.4. Cimitirele	90
III.5. Elementele de modernitate și dotările urbane	91
III.6. Construcțiile și noua înfățișare a orașului	95
III.7. Locuințele	98

IV. ORADEA ȘI ARHITECTURA DIN EUROPA CENTRALĂ LA CUMPĂNA DINTRE SECOLE	102
IV.1. Viena	102
IV.1.1. Ringul și noile imobile de raport	103
IV.1.2. Otto Wagner	104
IV.1.3. Josef Hoffmann	107
IV.1.4. Adolf Loos	112
IV.2. Budapesta	114
IV.2.1. Ödön Lechner	116
IV.2.2. Urmașii lui Lechner	120
IV.2.3. Colonia de artiști de la Gödöllő	120
IV.2.4. Noua generație de arhitecți la începutul secolului al XX-lea	121
IV.2.5. Influența arhitecturii Art Nouveau vest-europene	126
V. MARI ARHITECȚI ȘI HABITATUL ORĂDEAN	127
V.1. Komor Marcell și Jakab Dezső	127
V.1.1. Imobilele de pe Str. Patrioților nr. 4 și nr. 6	134
V.1.2. Imobilul de pe Str. Republicii 10-10A	138
V.1.3. Imobilul de pe Str. Duiliu Zamfirescu nr. 3.....	145
V.1.4. Proiectul pentru Casa Centrală de Economii din Oradea	148
V.1.5. Palatul Vulturul Negru	150
V.1.6. Casa de pe Str. M. Eminescu nr. 25/A	153
V.1.7. Vila de pe Aleea Ștrandului nr. 14	156
V.2. Mende Valér	157
V.2.1. Fațada imobilului de pe Str. Independenței nr. 3	159
V.2.2. Imobilul de pe Str. Duiliu Zamfirescu nr.10	160
V.2.3. Imobilul de pe Str. Ep. Mihail Pavel nr. 8	162
V.2.4. Imobilul de pe Str. Iosif Vulcan nr. 7	165
V.2.5. Imobilul de pe Str. V. Alecsandri nr. 3.....	166
V.2.6. Extinderea casei din Piața Libertății nr. 30	168
V.2.7. Proiect pentru o vilă 1911	168
V.3. Imobilul de pe Str. Independenței nr. 11-13	169
V.4. Imobilul din Piața 1 Decembrie nr. 9	174
V.5. Spiegel Frigyes	182
V.5.1. Casa de pe Str. Aurel Lazăr nr. 7	183
V.5.2. Casa de pe Str. Primăriei nr. 6	185
V.5.3. Imobilul de pe Str. Republicii nr. 15	187
V.5.4. Imobilul de pe Str. Moscovei nr. 8	189
V.5.5. Proiect pentru două imobile	191
V.5.6. Imobilul de pe Str. A. Lazăr nr. 21	193
V.5.7. Imobilul de pe Str. Roman Ciorogariu nr. 28	195
V.6. Vágó József și Vágó László	197
V.6.1. Casa de pe Str. T. Moșoiu nr. 14	204
V.6.2. Casa de pe Str. Iosif Vulcan nr. 11	208
V.6.3. Imobilul de pe Str. V. Alecsandri nr. 1 / Piața Unirii	220
V.6.4. Campusul Universității din Oradea, Str. Universității nr. 1	224

VI. ARHITECȚII LOCALI ȘI TIPOLOGIA CLĂDIRILOR DE LOCUIT	237
VI. 1. Reședințe individuale de tip vilă	238
VI. 2. Case cu parter ale clasei de mijloc și clasei înstărite	241
VI. 2.1. Vechiul spațiu urban	241
VI. 2.2. Noi străzi	244
VI. 3. Case cu etaj ale clasei mijlocii	250
VI. 4. Imobile de raport	253
VI. 5. Locuințe de confort redus	270
VII. DOI ARHITECȚI ORĂDENI DE PRESTIGIU: RIMANÓCZY KÁLMÁN JUNIOR ȘI SZTARILL FERENC	280
VII.1. Rimanóczy Kálmán junior	280
VII.2. Sztarill Ferenc	306
VIII. NOI CARTIERE REZIDENȚIALE ÎN ORADEA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA	329
VIII.1. Parcelarea de lângă Str. Armatei Române	330
VIII.1.1. Evoluția zonei	331
VIII.1.2. Noua parcelare pentru locuințe	332
VIII.1.3. Parcelele și construcțiile	335
VIII.2. Colonia Nilgesz	349
VIII.2.1. Noul cartier	349
VIII.2.2. Parcelele și construcțiile	350
VIII.3. Orașul-Grădină	352
VIII.4. Repere privind dezvoltarea noilor cartiere în perioada 1920-1945 ..	354
IX. CONCLUZII	358
ANEXE	374
Planșe – fotografii, planuri și hărți	375
Lista ilustrațiilor	602
Denumirile străzilor orașului Oradea din perioada 1900-1918	614
Proveniența ilustrațiilor	626
BIBLIOGRAFIE	627

INTRODUCERE

(Rezumat)

Lucrarea și-a propus să studieze habitatul orădean în perioada 1900-1914, deosebit de importantă pentru dezvoltarea orașului. În demersul nostru accentul este pus pe locuință și relațiile ei cu factorul uman care o generează, precum și cu spațiul urban. Am abordat locuința din mai multe perspective. Datorită faptului că, prin natura sa, casa este operă de arhitectură, se impune abordarea mișcării artistice și fondului ideatic de la începutul secolului al XX-lea (Art Nouveau-ul), a arhitecților și operelor acestora. Oradea, fiind conectată la spațiul central-european, este necesară analiză în contextul istoriei arhitecturii din acest spațiu. Lucrarea este, prin urmare, din acest punct de vedere, una de istorie a arhitecturii.

Deoarece caracteristică mișcării artistice Art Nouveau este tratarea clădirii ca o operă de artă totală, am încercat să analizăm clădirile (care se pretează) din acest punct de vedere. Totodată, am urmărit concepția despre locuire ilustrată prin imobilele ridicate în această perioadă, structura locuinței, funcționalitatea ei, specificul cadrului de viață de la începutul secolului al XX-lea.

Lucrarea constituie un studiu de caz delimitat cronologic și spațial și își propune să aducă noi informații privind istoria arhitecturii orașului, având ca bază de studiu documente de arhivă. Aceste informații documentare au fost coroborate cu cele publicate, cu bibliografia existentă și cu informațiile oferite în unele cazuri de presa locală a epocii.

I. ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI

(Rezumat)

Capitolul prezintă istoriografia problemei, lucrările care tratează direct sau tangențial arhitectura orădeană și orașul Oradea. Datorită specificului temei abordate, am folosit mai multe categorii de surse bibliografice: lucrări referitoare la istoria orașului Oradea, lucrări privind arhitectura orașului, lucrări generale și studii speciale despre arhitectura secesion orădeană. O categorie de surse bibliografice analizate sunt lucrările despre arhitecții budapeșteni de la începutul secolului al XX-lea, care au construit în Oradea, precum și sinteze, monografii, articole despre arhitectura 1900 din Transilvania și Ungaria.

II. ARTA 1900 ȘI HABITATUL LA CUMPĂNA DINTRE SECOLE

(Rezumat)

Analizarea habitatului și a locuinței orădene de la începutul secolului al XX-lea impune discutarea fenomenului artistic de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, *Art Nouveau*, precum și prezentarea generală a arhitecturii, a problemelor conceptuale din această perioadă. Oradea trebuie privită în cadrul fenomenului mai vast european pentru a realiza o raportare la marile centre ale artei 1900.

Capitolul abordează mișcarea artistică Art Nouveau în Europa, analizând terminologia, aria de răspândire, varietatea stilistică și formele de expresie, problematica și fondul ideatic al fenomenului artistic dintre 1890-1914. Terminologia utilizată (Styl Moderne, Stil Guimard, Art Nouveau, École de Nancy, Styl Horta, Coup de fouet, Secession, Jugendstil, Sezession, Lilienstil, Modern Style, Arts and Crafts etc) este foarte diversă și ilustrează varietatea și natura contradictorie a mișcării artistice, ceea ce a determinat o dificilă aplicare a denumirilor. Topografia fenomenului artistic de la 1900 ne prezintă o multitudine de centre unde a apărut și s-a dezvoltat acesta, existând astfel mari centre, centre secundare și centre de iradiere.

Problematica ce a frământat artiștii și teoreticienii perioadei avea în atenție respingerea tradițiilor artistice academiste, a modelelor greco-romane, a amestecului stilurilor istoriciste, tipic eclecticului, dorința de a crea o artă nouă, eliberată de constrângeri, anularea distanței dintre artele denumite majore (arhitectura, sculptura, pictura) și artele minore, decorative (mobilier, obiecte casnice, afiș, bijuterii, carte) și realizarea unității, sintezei a tuturor artelor, a *operei de artă totală*, transformarea cadrului de viață cotidiană, ambiția de a participa la mișcarea socială, de a crea o artă pentru popor, realizarea unității între artă și viață, îmbinarea utilului și funcționalului cu frumosul (acordul funcției cu forma). Un aspect important dezbătut a fost al raportului artei cu tehnica, Art Nouveau putând fi considerată prima tentativă de a concilia aspirațiile artistice cu noile fenomene ale tehnicii, dar și o reacție la faptul că formele tehnice câștigau teren în domeniul artistice.

Discuții referitoare la reușita sau eșecul îndeplinirii dezideratelor propuse de către teoreticienii-artiști constituie un aspect important al istoriei artei acestei perioade. Unii cercetători consideră că: Art Nouveau a fost o artă a artiștilor-artizani, destinată unei elite; nu s-a adaptat la noile dimensiuni ale tehnicii și industrializării; nu a reușit crearea unui stil unitar, universal; a degenerat în producții kitsch. Dezbaterile sunt mult mai nuanțate și are în vedere particularismele fiecărei zone și artist sau grupări artistice.

Caracteristicile modalităților de expresie stilistică ale Art Nouveau-ului nu pot fi încorsetate într-o definiție a unui stil, existând o multitudine de manifestări și caracteristici pe care istoricii artei le pun în evidență: stilul Art Nouveau abstract, structural simbolic; stilul floral și organic; stilul floral, curbiliniu; modalitatea de expresie geometrică.

A doua parte a capitolului prezintă aspectele legate de habitat, urbanism și locuință, noile concepții despre oraș (orașul grădină și orașul industrial). Am abordat tipurile de construcții de locuințe, noile probleme legate de reformarea modului de a locui, de confort și dotările sanitare, de mentalitate. Modernitatea, concepția despre locuință, schimbările în ceea ce privește organizarea spațiului locuit sunt ilustrate prin mari arhitecți din perioada 1890-1914 și prin locuințe construite de către aceștia: Marea Britanie - Arhitectura *Arts and Crafts*; Charles Francis Annesley Voysey (1857-1941); Glasgow - Charles Rennie Mackintosh (1868-1928); Bruxelles - Victor Horta (1861-1947); Paris - Hector Guimard (1867-1942) și Auguste Perret (1874-1954); Henry Clément van de Velde (1863-1957); Darmstadt - Josef-Maria Olbrich (1868-1908); S.U.A. - Frank Lloyd Wright (1867-1959). Această prezentare selectivă ne permite un termen de comparație a habitatului orădean cu ceea ce a reprezentat noutatea în domeniul arhitecturii și al locuinței.

III. ORADEA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA. UN ORAȘ ÎN DEZVOLTARE

(Rezumat)

Capitolul prezintă dezvoltarea orașului în primele două decenii ale secolului al XX-lea, când acesta a devenit unul modern. Până în 1918, Oradea a făcut parte din Imperiul Austro-Ungar, din partea imperiului guvernată de către Budapesta. Dezvoltarea orașului, activitățile economice, arhitectura și locuința, trebuie privite așadar în acest context.

Rolul definitoriu în conturarea orașului l-a avut factorul uman, de aceea, este important să vedem cine au fost locuitorii și factorii de decizie. Oradea a fost un oraș cosmopolit, cu o populație eterogenă, cu o mare varietate culturală și religioasă. La sfârșitul anului 1914, Oradea avea 69.949 de locuitori. Structura confesională a populației orașului a fost dominată de trei mari confesiuni – romano-catolică, luterană, izraelită. Dacă în Comitatul Bihor românii erau majoritari, în Oradea erau minoritari.

Societatea orădeană de la începutul secolului al XX-lea a devenit una urbană, fapt ce reiese și din structura ocupațională, în care procentul ocupațiilor agricole era scăzut, predominând activitățile comerciale și industriale. Dezvoltarea orașului este ilustrată de numărul mare de firme și fabrici existente în oraș și de varietatea domeniilor de activitate. Importante ramuri ale economiei locale erau morăritul, industria alimentară și a băuturilor alcoolice, de încălțăminte, textile, industria ceramică și a materialelor de construcție, chimică și exploatarea și prelucrarea lemnului. Semnificativ este numărul mare de fabrici pentru materiale de construcție.

Concepția administrației municipale privind rolul ei în dezvoltarea orașului și construirea de imobile s-a schimbat în timp. În perioada 1860-1890, dezvoltarea urbană a Oradiei a fost lentă, lipsind adevăratele elemente ale unei vieți urbane. În timpul mandatului primarilor Bulyovszky József (1897-1901) și Rimler Károly (1901-1919), concepția despre dezvoltarea urbană și rolul primăriei s-a schimbat. Administrația orașului a promovat o politică de dezvoltare urbană accelerată, realizându-se mari clădiri publice și infrastructura. În perioada 1900-1914, orașul a fost dotat cu toate elementele urbane moderne.

Perimetrul orașului și spațiul urban a evoluat începând cu secolul al XVIII-lea. Configurația orașului, a celor patru târguri s-a realizat în funcție de elementele naturale. Crișul Repede desparte fostele cartiere Olosig de Orașul Nou și Subcetate. Pârâul Peța și Pârâul Paris au determinat traseul unor străzi și conturarea cartierelor Orașul Nou, Subcetate, Olosig. În 1887 perimetrul și configurația orașului erau deja stabilite în forma în care se vor menține, cu unele modificări, până după Primul Război Mondial. Schimbările apărute la nivelul străzilor, al parcelelor, canalizării și amenajării cursurilor apelor, precum și lărgirea perimetrului urban, pot fi sesizate pe hărțile orașului din 1887, 1900, 1905, 1912, 1926.

Trama stradală s-a conturat și în funcție de cursul apelor care au marcat configurația orașului în evoluția sa. Un aspect important pentru oraș a fost cel al amenajării cursurilor de ape, al îndiguirilor, protejarea împotriva inundațiilor. Lucrările de îndiguire și canalizare au făcut ca Oradea să devină un oraș modern: amenajarea malurilor Crișului Repede în zona centrală, după 1890; realizarea canalului Pârâului

Peța (1897-1910) și întubarea vechiului curs al pârâului prin oraș (1910); întubarea Pârâul Paris, pe Str. George Enescu, Bd. Magheru, până la Criș (1912-1913). Au fost construite poduri noi între Piața Unirii și Piața Regele Ferdinand (1892-1893); podul pietonal dintre Aleea Gojdu și Piața Libertății (1909); podul de pe Bd. Decebal (1913). Amenajările urbane au avut în vedere închiderea unor cimitire vechi și deschiderea cimitirului Rulikovski (1899), precum și amenajarea mai multor parcuri.

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, Oradea a fost dotată cu utilități moderne, specifice orașelor europene, și au fost construite marile imobile publice, instituții care au schimbat definitiv aspectul orașului. Începând cu 1880, a fost realizată modernizarea străzilor și a piețelor publice. Lucrările masive de pavare și ulterior asfaltare au început după 1900. În 1894-1895 a fost construită Uzina de apă, iar în 1910 o a doua. Canalizarea în Oradea a fost inițiată în 1897, dar activitatea s-a desfășurat lent. Proiectul de canalizare nu a fost executat integral, până în 1913 realizându-se doar jumătate. Iluminatul stradal s-a făcut inițial cu spirt aerian, începând cu 1870. Uzina electrică a fost pusă în funcțiune în 1903, în același an începând iluminatul electric stradal, care s-a impus definitiv în 1913. Rețeaua de căi ferate interne, pentru mărfuri, a fost inaugurată în 28 august 1882, tramvaiul electric în 24 aprilie 1906, iar rețeaua telefonică la 1 aprilie 1888.

În Oradea au fost ridicate la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea majoritatea clădirilor de interes public. Aceste noi construcții au marcat definitiv aspectul orașului, al piețelor publice și al unor străzi. Există câteva nuclee urbane care au stat în centrul atenției municipalității, care și-au definitivat aspectul la începutul secolului al XX-lea: Piața 1 Decembrie, Piața Unirii, Piața Regele Ferdinand, Parcul Traian, Str. Republicii. În perioada 1896-1914, au fost ridicate mari cazărmi, amplasate la marginea orașului, pe Str. Armatei Române și Calea Aradului.

Primăria orașului nu s-a implicat în construirea de clădiri pentru locuințe, acordând importanță dotărilor urbane de infrastructură, construcțiilor publice. Construirea clădirilor de locuit a fost ca atare o afacere a investitorilor particulari. Investiția în imobile de închiriat a devenit una dintre cele mai profitabile afaceri. Această activitate de construcție a avut la bază contractarea de credite bancare. Totuși numărul locuințelor a fost insuficient pentru populația orașului, iar nivelul de confort a variat foarte mult de la locuințele categoriilor înstărite la cele sărace.

IV. ORADEA ÎN CADRUL ARHITECTURII DIN EUROPA CENTRALĂ LA CUMPĂNA DINTRE SECOLE

(Rezumat)

Dat fiind faptul că Oradea a aparținut Imperiului Austro-Ungar, arhitectura și habitatul orădean la începutul secolului al XX-lea nu pot fi abordate în afara arhitecturii din Europa Centrală. Oradea a suferit influența directă a Vienei și a Budapestei prin intermediul unor arhitecți de prim rang care au activat aici.

Viena se distinge radical de celelalte centre ale Art Nouveau-ului. A fost o mare capitală, un oraș cosmopolit, o metropolă culturală complexă. A fost locul unde s-a afirmat modernitatea în numeroase domenii. În 1897 un grup de artiști (printre care J. Hoffmann, C. Moll, K. Moser, J. Olbrich etc.) reuniți în jurul pictorului Gustav Klimt (1862-1918) au format *Uniunea artiștilor plastici din Austria, Secesiune*. Deviza

înscrisă pe clădirea Secession construită în 1897-1898 a fost „Vremii arta sa, Artei libertatea sa”. Noua artă s-a dezvoltat la Viena târziu în raport cu vestul Europei, expresia stilistică evoluând spre forme geometrice liniare, rectangulare sau ornamente florale aplicate fațadei, cu rol de a-i sublinia suprafața plană.

La Viena, s-a urmărit înlăturarea eclectismului, a stilurilor istoricizante și crearea unui stil nou, original și coerent, în acord cu necesitatea, cu utilul. Între 1890-1914, patru arhitecți au avut un rol major în crearea modernității: Otto Wagner (1841-1918), Josef Maria Olbrich (1868-1908), Josef Hoffmann (1870-1956) și Adolf Loos (1870-1933).

Comparativ cu Viena, Budapesta a avut o evoluție diferită în ce privește modernitatea în arhitectură. La sfârșitul secolului al XIX-lea, în timp ce în vestul Europei arhitecții urmăreau crearea unei arte noi, a unui limbaj arhitectural nou, în Ungaria, înglobată Imperiului Austro-Ungar, avea loc afirmarea specificului național maghiar, în plan politic, cultural și artistic.

Începutul modernității în arhitectura maghiară, echivalentul Art Nouveau-ului occidental, a fost făcut de către Ödön Lechner (1845-1914), cel care a influențat tânăra generație de arhitecți, precum și arhitectura în Ungaria la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor. A fost formatorul limbajului arhitecturii maghiare de la 1900, determinând apariția unui stil considerat lechnerian, sau „secesion maghiar”. A avut numeroși discipoli, tineri arhitecți care s-au impus la începutul secolului al XX-lea în Ungaria: Baumgarten Sándor, Lajta Béla, Körössy Albert, Sebestyén Artúr, Komor Marcell și Jakab Dezső, Málnai Béla, Bálint și Jámbor, Vágó József, Márkus Géza, Raichle Ferenc. Stilul lechnerian a fost difuzat prin urmașii săi în diferitele regiuni ale Ungariei Dualiste, aici fiind preluat de meșteri și arhitecți locali. Unii dintre discipolii lui Lechner s-au desprins de limbajul formal tipic acestuia, depășindu-și maestrul, creându-și un limbaj arhitectural propriu: Lajta Béla, frații Vágó, Bálint și Jámbor.

A doua generație de arhitecți din Ungaria, influențați și de mișcarea artistică din Europa (Ruskin, William Morris, de mișcarea *Arts and Crafts*, de Saarinen) s-a afirmat la începutul secolului al XX-lea, urmărind crearea unei arhitecturi moderne maghiare. Concepția noii generații se încadrează în fenomenul european, denumit *romantism național sau folcloric*. Pentru tinerii arhitecți principiile erau sinceritatea și puritatea arhitecturii, inspirată direct din formele și limbajul arhitecturii țărănești. Printre arhitecții noii generații un loc de frunte îl ocupă Kós Károly (1883-1977) și Toroczky-Wigand Ede (1869-1945), care au avut numeroase lucrări în Transilvania.

Influența arhitecturii Art Nouveau vest europene s-a făcut simțită relativ târziu în Ungaria, în a doua jumătate a anilor 1890. Arhitectul Spiegel Frigyes a proiectat prima clădire budapestană cu apartamente de închiriat, având o fațadă realizată în spiritul silului occidental modern: *Casa Lindenbaum* (1896-1897). Influența Secession-ului austriac a fost destul de redusă în Ungaria în deceniul 1890-1900. Totuși amprenta arhitecturii vieneze poate fi constatată la operele lui Kármán Géza Aladár și Ullmann Gyula, frații Vágó și Medgyaszay István.

V. MARI ARHITECȚI ȘI HABITATUL ORĂDEAN (Rezumat)

În Oradea, la începutul secolului al XX-lea, au activat câțiva dintre cei mai importanți arhitecți budapeșteni. Curentul de inspirație lechneriană este reprezentat prin Komor Marcell și Jakab Dezső, Bálint Zoltán și Jámbor Lajos. Din cadrul generației de tineri arhitecți, a grupării *Tinerii*, a activat la Oradea, Mende Valér. Spiegel Frigyes, aflat inițial sub înrâurirea *Art Nouveau*-ului occidental, a realizat importante clădiri de locuit în Oradea. Arhitectura premodernă, cu influențe vieneze, este prezentă prin lucrările fraților Vágó László și József. Amprenta arhitecturii vieneze se poate constata și la Palatul Ullmann, construit de către Löbl Ferenc.

V.1. Komor Marcell și Jakab Dezső au fost doi dintre cei mai importanți reprezentanți ai „stilului lechnerian”. Komor Marcell (1868-1944) și Jakab Dezső (1864-1932) au deschis un birou de arhitectură în 1897 care a funcționat până în 1918. Au avut numeroase proiecte, comenzi, câștigând mai multe concursuri și ridicând clădiri în diverse localități ale Ungariei din perioada dualismului. Clădirile proiectate și ridicate acoperă o gamă foarte variată în ce privește programele funcționale (case, imobile de închiriat, teatre, bănci, sinagogi, școli, hoteluri, primării, diverse instituții). Pe teritoriul României, lucrările lui Jakab și Komor sunt: Fosta Bancă de Scont din Timișoara, Str. Gh. Lazăr nr. 1, (1906-1908), Teatrul din Deva (proiect 1908-1909; ridicat 1910-1911), Primăria din Târgu Mureș (proiecte în 1905-1906, construită între 1906-1908) și Palatul Culturii din Târgu Mureș (1911-1913). La Oradea Komor Marcell și Jakab Dezső au proiectat și edificat mai multe clădiri, având diverse funcțiuni.

Imobilele de pe Str. Patrioților nr. 4 și 6 (Casele Adorján) sunt primele edificii din Oradea proiectate de Komor și Jakab. Proprietarul a fost Adorján Emil. În 1903 a fost construită casa Adorján I unde acesta avea locuința și biroul de avocatură, iar în 1904-1905, Casa Adorján II. Atreprenorul ambelor clădiri a fost Sztarill Ferenc. Casa Adorján I are planul în forma literei „L”, un gang spre curte în capătul aripii de pe Str. Patrioților și o intrare pietonală și scara spre etaj, în extremitatea laturii de pe Str. Moscovei. Imobilul are subsol înalt, parter, un etaj și parțial un al doilea etaj doar spre stradă, mai scund, tratat sub forma unui atic înalt. Modalitatea de tratare a fațadei este cea care face deosebită această construcție. Casa Adorján II este un imobil de raport, care nu se diferențiază de altele de același tip, decât prin fațadă, care este tratată în maniera lechneriană. Imobilul are planul dreptunghiular, de tip bară, cu magazine la parter și două apartamente la fiecare etaj.

Imobilul de pe Str. Republicii nr. 10-10/A (Palatul Stern Miklos, antreprenori Rimanóczy Kálmán junior și Rendes Vilmos, 1904-1905) este exemplul de imobil de raport de mari dimensiuni. Clădirea are un subsol boltit, parter înalt și două etaje. La parter sunt magazine, iar la etaje apartamente de închiriat, având de la două camere la cinci camere. Fațada unitară ascunde de fapt două imobile.

Imobilul de pe Str. D. Zamfirescu nr. 3 (fosta Cameră de Comerț și Industrie din Oradea, proiect din 1906, antreprenor fiind Rendes Vilmos) este tipul de clădire unde au fost grupate o instituție și apartamente. Conform proiectului inițial, imobilul este organizat în jurul a două mici curți interioare și are planul în forma literei „E”. Apartamentele erau amplasate în aripa dinspre Str. Primăriei și în partea dreaptă a

intrării, la parterul aripii de pe Str. Duiliu Zamfirescu. Camera de Comerț și Industrie dispunea de un birou la parter și încăperi la etaj, unde se afla sala mare. Proiectul inițial pentru fațade diferă de varianta finală. Ornamentația fațadei este mult mai reținută comparativ cu imobilele Adorján și Palatul Stern.

Proiectul pentru Casa Centrală de Economii din Oradea a fost prezentat la concursul pentru această clădire, la care au participat și Löbl Ferenc, Rimanóczy Kálmán junior, Rendes Vilmos etc. Proiectele au fost publicate în revista Magyar Pályázatok, nr.12/1906. Planul clădirii are aproximativ forma literei „T”, la parter fiind magazine și magazii, la etajul întâi spațiul băncii, iar la cel de-al doilea o garsonieră și un apartament cu patru camere.

Palatul Vulturul Negru este cea mai reprezentativă și mai cunoscută clădire pentru arhitectura secesion orădeană, fiind, alături de Palatul Culturii din Târgu Mureș, opera cea mai importantă de pe teritoriul României a celor doi arhitecți. În 1903, Primăria Orașului Oradea a hotărât să lanseze un concurs de proiecte pentru reconstruirea Hotelului Vulturul Negru. Proiectele pentru concurs trebuiau depuse până la data de 30 septembrie 1905. Premiul I a fost câștigat de proiectul cu nume de cod „Șampanie”, al lui Komor Marcell și Jakab Dezső. Primăria a considerat că nu rentează să construiască *Vulturul Negru*, deoarece costurile erau prea mari și a decis să vândă terenul și clădirile existente. Cei care au cumpărat în 1906 *Vulturul Negru* și *Hanul Arborele Verde* au fost dr. Kurländer Ede și dr. Adorján Emil. Komor Marcell și Jakab Dezső au întocmit mai multe variante de proiecte asemănătoare, care au aceeași concepție privind funcționalitatea, planimetria, dar la care apar unele modificări legate de organizarea spațiilor, de concepere a fațadelor și decorarea spațiilor interioare: prima variantă în 1905, a doua din 1906; a treia în 1907; ultima variantă este publicată în revista *Magyar Építőművészet* nr.1/1908. Proiectul pentru prelungirea pasajului spre Str. V. Alecsandri a fost realizat de către Sztarill Ferenc în octombrie 1908. Lucrările la fundație au început în martie 1907, iar clădirea a fost terminată în decembrie 1908. Conform programului de construcție, noul imobil este unul multifuncțional, cuprinzând hotel, cafenea, cârciumă, restaurant, săli de distracții și spectacole, magazine. În funcție de proiectele succesive, modul de ornare a fațadelor a cunoscut mai multe variante. Spațiile interioare cel mai bogat decorate sunt sălile de interes public, cele din corpul de pe Str. Independenței: hotelul, restaurantul, ansamblul sălilor de spectacole și reuniuni.

Casa de pe Str. M. Eminescu nr. 20/A (Casa Schwarz Jakab) a fost proiectată de către Komor și Jakab în 1910, constructorul fiind Sztarill Ferenc. Clădirea are demisol, parter, etaj și parțial un al doilea etaj, mai scund. Conform proiectului din 1910, la fiecare nivel era un apartament, iar la demisol spațiile de serviciu.

Vila de pe Aleea Ștrandului nr. 14 este construită în stilul specific arhitecților Komor și Jakab. Anul construcției, arhitectul, constructorul nu sunt cunoscuți până în prezent. Probabil că antreprenorul a fost Sztarill Ferenc, iar arhitecții Komor și Jakab.

V.2. Mende Valér (1886-1918) a făcut parte din generația de tineri arhitecți care au căutat să creeze un stil modern, inspirându-se direct din arhitectura țărănească. Mende a aparținut cercului „Tinerilor”, al cărui lider a fost Kós Károly. Alături de Kecskemét, Oradea este orașul cu cele mai multe clădiri proiectate de către Mende Valér.

Mende Valér a refăcut fațada imobilului de pe Str. Independenței nr. 3 (fosta Bancă de Economii a Comitatului Bihor) în 1909-1910 (clădirea datează din secolul al XIX-lea, aici funcționând din 1872 banca).

Clădirea de pe Str. Duiliu Zamfirescu nr. 10 (casa dr. Nemeș Áron, proiect din 1909, antreprenor Incze Lajos) este organizată în jurul unei curți interioare și are subsol, parter și două etaje. La parter, spre Str. Primăriei, se găseau trei spații pentru magazine, iar în aripa de pe Str. D. Zamfirescu, era un apartament. Etajul întâi era ocupat de locuința și de cabinetul medical al proprietarului, iar etajul al doilea de două locuințe. Fațada este simplă, efectul estetic fiind creat de jocul volumelor geometrice masive. Puținele ornamente sunt inspirate din arta populară.

Imobilul de pe Str. Ep. Mihai Pavel nr. 8 (Casa Ertler Mór, proiect 1910, antreprenor Incze Lajos) este organizat în jurul unei curți interioare, având trei aripi. Clădirea are subsol, parter și două etaje și grupează mai multe apartamente la fiecare nivel. Imobilul se caracterizează prin simplitate, fațada fiind netedă, cu ornamente puține, discrete, lucrate grafic în tencuială, de inspirație folclorică.

Imobilul de pe Str. Iosif Vulcan nr. 7 (Casa Fodor Izsó, proiect 1910, antreprenor Incze Lajos) are planul în forma literei „U”, aripile dinspre curte adăpostind una scara, iar cealaltă spațiile de serviciu. Construcția are subsol, parter și trei etaje. Este tipul de imobil de închiriat care grupează apartamente la parter și etajul al doilea, sediu de bancă (Casa Agricolă de Economii din Oradea) la primul etaj și două apartamente-atelier pentru artiști plastici la ultimul nivel.

Casa de pe Str. V. Alecsandri nr. 3 (Casa Róth, 1912, antreprenor Incze Lipot) este organizată în jurul unei curți interioare și grupează apartamente pentru închiriat. Fațada, simetrică, are o compoziție simplă cu volume clar demarcate: trei travee având deasupra trei pinioane triunghiulare agresive. Pilaștrii din cărămidă aparentă, care se înalță de la etajul întâi până la nivelul superior, încadrează ferestrele mari.

Proiectul pentru vila dr. Faragó Béla (nerealizat, publicat în *Magyar Építőművészet*, nr. 3/1912) prezintă o reședință cu parter și etaj-mansardă, cu aspect rustic, care se caracterizează prin asimetrie și are patru fațade diferite. Proiectul este cel mai interesant dintre cele realizate de arhitect pentru Oradea. Se pot ghici aici sursele de inspirație – arhitectura vernaculară transilvană, dar și arhitectura gotică.

V.3. Imobilul de pe Str. Independenței nr. 11-13 (Palatul Fuchsl, 1902-1903, antreprenor Rendes Vilmos). A aparținut fraților Fuchsl Arnold și Mór, importanți comercianți de vinuri. Arhitecții au fost budapeștii Bálint Zoltán (1871-1938) și Jámbor Lajos (1869-1955), care s-au asociat în 1897, lucrând împreună până în 1934. Palatul Fuchsl este un imobil de raport având spre stradă parter și două etaje. Sub aparența unei fațade unitare, există două imobile, fiecare cu o curte interioară și cu intrare proprie. La subsol, sub ambele imobile, se găseau pivnițele pentru vin, de mari dimensiuni și cămările pentru lemne și cărbuni. Parterul are spre stradă spații comerciale. La etajul întâi și etajul al doilea se găseau apartamente, cele situate spre stradă fiind destinate categoriilor sociale înstărite. Ceea ce face interesant acest imobil este modul de realizare a fațadei și simbolistica ornamentației, care evidențiază personalitatea proprietarilor. Stilul clădirii este de factură lechneriană.

V.4. Imobilul din Piața 1 Decembrie nr. 9 (Palatul Ullmann, 1912-1913) a fost proiectat de arhitectul Löbl Ferenc (1880 - ?). Proprietarii, familiile Ullmann și

Kurländer, au fost importante nu numai pentru comunitatea evreiască din Oradea, dar au fost și printre cele mai bogate familii din Oradea.

Imobilul, organizat în jurul unei curți interioare, are fațada principală spre Piața 1 Decembrie și una secundară spre curtea de serviciu din spatele clădirii. La subsol au fost prevăzute pivnițe, spații de depozitare și magazine, la parter spații pentru magazine, depozitul și un apartament. La etajul întâi, erau sediul *Agenției de Asigurări „Generali”* din Triest, sediul *Băncii Populare Orădene* și apartamente. Etajul al doilea era ocupat în întregime de apartamentul lui Ullmann Sándor. Etajul al treilea era ocupat de apartamente. Fațada este netedă, zugrăvită în alb și gri. Ornamentele, puține, sunt puternic reliefate. Din punct de vedere stilistic, Palatul Ullmann se încadrează în arhitectura secesion de influență vieneză. Ceea ce particularizează în mod deosebit Palatul Ullmann sunt cele două basoreliefuri (de pe bovindouri) care prin simbolistica lor, Menora cu șapte brațe, indică apartenența la iudaism a proprietarului.

V.5. Spiegel Frigyes (1866-1933) a obținut diploma de arhitect în 1887 la Universitatea Politehnică din Budapesta. În 1895 a deschis un birou de proiectare împreună cu Wéinreb Fülöp. Au proiectat mai multe imobile de închiriat, folosind ornamente în stil secesion. Spiegel Frigyes a colaborat cu Márkus Gézá, iar după moartea acestuia cu Englerth Károly. După instaurarea regimului de dreapta, în frunte cu Horthy, s-a stabilit la Oradea, unde a proiectat câteva clădiri. Ulterior s-a reîntors în Ungaria. Opera lui Spiegel Frigyes a acoperit un areal vast: clădiri publice oficiale, teatre, restaurante, imobile de raport, vile, decoruri de film și teatru. Pentru Oradea, Spiegel Frigyes a proiectat (înainte de 1914) mai multe imobile.

Casa de pe Str. Aurel Lazăr nr.7 (Casa Sonnenfeld, 1899) este considerată prima construcție în stil secesion din Oradea. Clădirea este exemplul de locuință aristocratică, cu demisol înalt și parter. Cele două fațade, cea dinspre curte și cea dinspre stradă, sunt realizate în aceeași manieră, casa fiind unitară din punct de vedere stilistic. Prin formele sale curbilinii, prin folosirea cărămizii la fațadă, casa amintește de Art Nouveau-ul belgian și francez. Feroneria se caracterizează prin linii sinuoase de tipul *coup de fuet*, specifice Art Nouveau-ului.

Casa de pe Str. Primăriei nr. 6 (Casa Konrád, 1909-1910, antreprenor Reisinger József) are spre stradă parter și două etaje, iar spre curte patru nivele, de înălțime mai mică, fiind la diferență de nivel față de cele dinspre stradă. Cele două părți ale casei sunt separate de axul pe care este palierul scării și holul central al apartamentelor. Încăperile au forme variate, neregulate. Nivelul principal era ocupat de locuința și cabinetul medical al proprietarului, iar etajul al doilea de un apartament.

Imobilul de pe Str. Republicii nr. 15 (Casa Veiszlovits Lajos, 1910-1911, antreprenor Reisinger József) are subsol, parter și două etaje. Etajele sunt realizate identic, la fiecare nivel existând câte două apartamente asemănătoare. La nivelul etajelor, există trei aripi separate de cele două mici curți interioare, deschise spre stradă.

Imobilul de pe Str. Moscovei nr. 8 (Palatul Sonnenfed, 1911-1912, antreprenor „Incze Lajos și asociatul”) are subsol, parter și trei etaje. La parter, înspre stradă, se găsesc spații pentru magazine, iar înspre curte două mari depozite. Etajele erau ocupate de apartamentele pentru închiriat. La etajul întâi sunt două apartamente mari, aristocratice, aproape identice. Etajele superioare au o organizare identică, aici existând trei apartamente pe nivel. La nivelul etajelor există o curte interioară, deschisă spre

stradă, flancată de cele două aripi laterale. În curtea din spatele clădirii se găsește fosta tipografie Sonnenfed.

Proiectul pentru imobilele „Vadás Aurél și asociații” (1912, nerealizat) avea amplasamentul preconizat era pe Str. Primăriei nr. 12. Au fost concepute două imobile identice, cu trei etaje, cu magazine la parter și apartamente de închiriat la etaje. Planul este în forma literei „H”, existând o mică curte interioară deschisă spre stradă, flancată de cele două aripi laterale și una de serviciu, în spatele imobilului. Etajele sunt identic organizate, la fiecare existând două apartamente.

Două mari imobile de raport din Oradea atrag atenția prin eleganța și stilul lor particular, imobilul de pe Str. A. Lazăr nr. 21 (casa Markovits Matheser, 1911) și imobilul de pe Str. Roman Ciorogariu nr. 28 (1912). Ambele imobile au fațada din cărămidă aparentă. Sunt combinate materiale și texturi variate: cărămidă, detaliile ornamentale din stuc sau piatră, feneria stilizată, robustă, piatra cioplită, lemnul. La parter sunt spații pentru magazine și apartamente, iar la etaje apartamente de închiriat. Modul particular de realizare a fațadelor, modalitatea de utilizare a materialelor, concepția planimetrică, planimetria clădirilor, ne determină să atribuim aceste imobile lui Spiegel Frigyes.

V.6. Vágó László și Vágó József

Vágó László (1875-1933) și József (1877-1947) s-au născut la Oradea într-o familie de evrei cu nouă copii. Vágó László a urmat cursurile de arhitectură la „Școala Superioară de Industrie a Construcțiilor” din Budapesta și a obținut diploma în 1893, iar Vágó József la Universitatea Politehnică din Budapesta, obținându-și diploma în 1900.

Primele proiecte ale fraților Vágó sunt puternic influențate de stilul lui Lechner. Vágó József a colaborat cu acesta, dar s-a îndepărtat de stilul său și a fost influențat puternic și de arhitectura secesion vieneză. În 1902 cei doi frați au înființat un birou de proiectare în cadrul căruia au colaborat până în 1911. Au participat la mai multe concursuri reușind să se facă foarte cunoscuți. Din 1911 frații Vágó nu au mai lucrat împreună, fiecare continuându-și individual activitatea de arhitect. După 1918 cariera celor doi frați a cunoscut evoluții diferite. Vágó József s-a stabilit în Italia, apoi în Ungaria și Franța. În 1926, la concursul pentru Palatul Societății Națiunilor de la Geneva, a obținut premiul I ex equo alături de alte opt proiecte. Vágó László a continuat să lucreze la Budapesta.

Casa de pe Str. Traian Moșoiu nr. 14 (Casa Vágó, 1905) se încadrează în prima etapă a creației arhitecților, fiind înrudită stilistic cu alte imobile ridicate de Vágó în Budapesta în această perioadă. Fațadele și decorația exterioară sunt cele care particularizează clădirea și îi conferă un loc aparte între clădirile în stil secesion din Oradea. Amenajarea plastică a interiorului este făcută în manieră curbilinie, florală, tipică Art Nouveau-ului.

Casa de pe Str. Iosif Vulcan nr. 11 (Casa Darvas) poate fi considerată cea mai originală reședință individuală construită la Oradea în stilul secesion și se încadrează în a doua etapă din evoluția creației arhitecților, cea influențată puternic de geometrismul Secesion-ului vienez. Au existat două variante de proiect, primul din 1908, al doilea din 1909. În 1912 a fost construită aripa din curte, cu ieșirea spre Crișul Repede, pentru birourile firmei. Casa are subsol, parter și etaj. La subsol se găseau pivnițele și spațiile anexe. Clădirea cuprindea două apartamente: unul era în stânga axului intrării, la

parter, iar cel principal, în dreapta axului intrării și la etaj. Fațada principală are volume geometrice elementare, clar precizate și bine echilibrate și este tratată într-o manieră care vădește influența lui Wagner și a lui Hoffmann. Dacă în ansamblu clădirea denotă influența arhitecturii secesion vieneze, elementele decorative sunt inspirate din arta populară și natură.

Imobilul de pe Str. V. Alecsandri nr. 1 (Palatul Moskovits Adolf și fiul) este construit în două etape: 1910 și 1911. Este tipul de imobil de raport organizat în jurul unei curți interioare închise și are subsol, parter cu mezanin (unde sunt spații pentru magazine) și trei etaje (cu apartamente având de la una la cinci camere).

Campusul Universității din Oradea, Str. Universității nr. 1 (fosta Școală de Jandarmi), este ultima, cea mai mare și mai modernă lucrare a lui Vágó József la Oradea. Școala de Jandarmi a fost edificată între 1911-1913. Proiectul (prima variantă) a fost elaborat în 1911 de către Vágó J. și aprobat prin hotărârea Consiliului Orașenesc din 16 iunie 1911. Nefiind constrâns de limitele pe care le impun parcelele în cadrul urban, Vágó a putut să se desfășoare liber creând un complex format din mai multe pavilioane cu funcții diferite. Stilistic, acest complex de clădiri se încadrează în perioada de maturitate a creației lui Vágó J., în arhitectura secesion de expresie geometrică.

Complexul de clădiri este organizat pe o parcelă sub forma unui trapez dreptunghic. Au fost realizate doisprezece pavilioane, cu o varietate mare de tipuri funcționale. Patru clădiri principale au fost dispuse simetric în jurul unei piețe centrale circulare. Clădirea școlii propriu-zise este amplasată la stradă. Pavilioanele de pază de la poartă sunt dispuse simetric, de o parte și de alta a clădirii școlii. Două mari construcții (cazarmile) care adăposteau dormitoarele elevilor școlii și spațiile anexe sunt dispuse față în față, simetric, de o parte și alta a axului central al ansamblului. Pavilionul băii, infirmeriei și cabinetului medical a fost proiectat în ax cu clădirea școlii, în fața acesteia. În afara acestui cadru, în parcul din jur se găsesc alte clădiri, tratate sub forma unor vile de inspirație rustică: pavilionul comandamentului, pavilionul cantinei și frizeriei și patru vile destinate subofițerilor.

Modernitatea și importanța acestui proiect este dată de concepția organizării spațiilor, de maniera în care sunt compuse volumele clădirilor, de plastica fațadelor. Fațadele sunt lipsite de orice decorație, sunt netede, raportul gol-plin, jocul volumelor fiind cele care dau valoarea estetică. Vágó compune aici clădiri din volume geometrice clar precizate îmbinate armonios, clădiri caracterizate prin echilibru compozițional și simetrie. Deși se caracterizează prin simplitate, ansamblul de clădiri se încadrează în concepția operei de artă totală, Vágó acordând o mare atenție celor mai mărunte detalii.

VI. ARHITECȚII LOCALI ȘI TIPOLOGIA CLĂDIRILOR DE LOCUIT (Rezumat)

În Oradea, alături de marii arhitecți budapeșteni consacrați, au activat numeroși arhitecți și constructori locali, unii dintre ei fiind puțin cunoscuți (sau total necunoscuți) în prezent.

Tipologia și confortul locuințelor și al imobilelor orădene sunt în consonanță cu cele din Europa Centrală. Numeroasele realizări în stil secesion provincial ale arhitecților locali nu se remarcă prin soluții tehnice sau estetice originale, secesion-ul

apărând în acest caz doar la fațadă și eventual la unele detalii ornamentale interioare, iar clădirile constituie ecouri ale unor opere originale.

Construcțiile destinate locuirii, ridicate la Oradea în perioada 1900-1918, pot fi grupate în mai multe tipuri în funcție de pătura socială cărora le erau destinate, de confort, de stilul în care au fost realizate (putem distinge vile individuale, case ale clasei înstărite sau mijlocii, imobile de raport, case ale categoriilor sociale modeste).

Reședințele individuale în sistem pavilionar, vilele sunt mai puține, situate mai ales în zonele de la marginea orașului vechi, unde au fost create noi parcele, în cartierele noi sau în unele zone din interiorul vechiului oraș, unde au apărut străzi și parcele noi. Locuințele individuale de acest tip aparțineau claselor sociale înstărite sau celor mijlocii. Câteva exemple sunt: vila din Parcul Petőfi nr. 13 (1907 proiect pentru extindere); vila de pe Str. Ecaterina Teodoroiu nr. 17 (proiect din 1908); vila de pe Str. Parcul I. C. Brătianu nr. 8 (proiect 1910); vila directorului Societății „Linia Ferată Orășenească din Oradea Mare S.A” (demolată, proiect din 1917).

Majoritatea caselor individuale cu parter construite în vechiul perimetru al orașului sunt înglobate în frontul închis al străzii, acest tip de amplasament fiind condiționat de trama stradală deja constituită.

La începutul secolului al XX-lea, în interiorul vechiului perimetru al orașului, au fost create câteva străzi noi, cu parcele pentru construcții, apărând astfel zone compacte construite aproape integral atunci. În 1907-1908 au apărut Str. Arany János și Str. Pescărușului, în 1911 Str. Mestecănișului, iar în 1913 Str. G. Enescu (porțiunea dintre calea ferată și Dd. Magheru)

Exemple de case individuale sunt cele de pe: Str. Teatrului nr. 5 (proiect din 1906); Str. M. Eminescu nr. 21 (proiect de modificare din 1906); Str. Olteniei nr. 38 (proiect din 1909); Str. Barbu Ștefănescu Delavrancea nr. 22 (proiect din 1910); Str. Iuliu Maniu nr. 12 (proiect din 1910); Str. Arany János nr. 11 (proiect din 1908); Str. Pescărușului nr. 5 (proiect din 1909); Str. Pescărușului nr. 7 (proiect din 1909); Str. Pescărușului nr. 8 (proiect din 1909); Str. George Enescu nr. 30 (proiect din 1913).

Tipul de case cu un etaj ale clasei mijlocii este ilustrat de imobilele situate pe: Str. Republicii nr. 42 (proiect 1906); Casa de pe Str. Primăriei nr. 34 (proiect 1911); casa de pe Str. M. Eminescu nr. 31 (proiect 1911).

În perioada 1900-1914 s-au construit cele mai multe imobile de raport din Oradea cu fațadele fie în stil secesion, fie de factură eclectică. În funcție de categoriile sociale cărora le erau destinate, imobilele sunt de mai multe tipuri: imobile cu apartamente mari, destinate claselor superioare, imobile cu apartamente pentru clasele mijlocii, imobile mixte cu locuințe pentru toate categoriile sociale și imobile cu locuințe pentru categoriile sociale paupere.

Exemple de mari imobile de raport sunt cele situate pe: Str. Traian Moșoiu nr. 5 - Str. Cuza Vodă nr. 17 (Casa Just Károly, 1907); Str. Roman Ciorogariu nr. 5 (proiect din 1907); pe Str. Roman Ciorogariu nr. 23 (proiect 1907); Str. Iuliu Maniu nr. 44 (proiect din 1911); Str. Iuliu Maniu nr. 25 (proiect din 1911); Str. Mestecănișului (proiecte pentru trei imobile identice, alăturate, 1911); Str. Republicii nr. 75 (proiect din 1911); Str. Gh. Doja nr. 24 (1911); Str. Ep. Mihai Pavel nr. 16 (1911); Str. Primăriei nr. 48 (1909); Str. Vasile Alecsandri nr. 21 (1910); Str. Roman Ciorogariu nr. 25 (1912); Str. Pescărușului nr. 14 (1914) și Institut de Credit și Economii Bihoreana

(colțul dintre Str. Avram Iancu și Piața Unirii, refacerea fațadei și amenajare interioară, 1914).

Un tip de imobil de raport, des întâlnit în Oradea, este casa cu parter cu mai multe apartamente, organizată în jurul unei curți interioare. Două exemple sunt ilustrative: casa cu parter din cartierul Velența (1911, demolată) și casa de pe Str. Arany János nr. 9 (1909).

Deși puțin spectaculoase, clădirile destinate locuirii muncitorilor, păturilor sociale modeste, sunt importante pentru ceea ce a însemnat habitatul orădean la începutul secolului al XX-lea, ilustrând condițiile de locuire a celor mulți și anonimi. În Oradea existau numeroase case aparținând categoriilor sociale sărace, dispunând de spațiu redus și un confort minim. Astfel erau casele individuale cu parter, imobile colective cu locuințe minimale, imobile de raport care grupau mai multe tipuri de locuințe. Câteva exemple sunt: proiectul din 1909 pentru o casă individuală (formată din antreu, cămară, bucătărie, o cameră); proiectul din 1909 pentru o casă cu cinci locuințe modeste formate din cameră, bucătărie, cămară; casele de pe Str. Olimpiadei nr. 2-8 (proiect din 1909). Imobilele de raport cu apartamente minimale tip, cu unul sau două etaje, cu locuințe cu una sau două camere sunt ilustrate de: proiectul din 1911 pentru un imobil din parcelarea de lângă Str. Armatei Române, parcela nr. 31; imobilul din Piața 1 Decembrie, nr. 11 (1911) etc. Singurul proiect pentru o parcelare cu locuințe muncitorești este cel din 1913 (semnat de către Örómy Gyula, maistru constructor și Kőszeghy József, inginerul-șef al orașului).

VII. DOI ARHITECȚI ORĂDENI DE PRESTIGIU: RIMANÓCZY KÁLMÁN JUNIOR ȘI SZTARILL FERENC (Rezumat)

Rimanóczy Kálmán junior (1870-1912) s-a afirmat prin numărul mare de imobile proiectate și construite, prin realizarea unor clădiri publice reprezentative pentru oraș, dar și a clădirilor destinate locuirii. Dintre clădirile cu funcție de locuire, am analizat câteva exemple.

Palatul Episcopal Greco-Catolic a fost construit la inițiativa Episcopului Greco-Catolic de Oradea, Demetrie Radu. Demolarea parțială a clădirii vechi a început la 10 august 1903 (au fost menținute însă părți din aceasta). Inaugurarea noului Palat Episcopal a avut loc la 11 iunie 1905. Pentru Palatul Episcopal arhitectul a întocmit două proiecte în 1903, care diferă într-o anumită măsură. Planul construcției are forma literei „U”. Aripa principală este spre Piața Unirii, iar cea secundară spre Str. Ep. Mihai Pavel. O parte a aripii din curtea interioară are doar parter. Clădirea are subsol, parter și etaj. La parter erau încăperile destinate administrației eparhiale și serviciile, iar la etaj sălile de recepție, apartamentul episcopului, camerele de oaspeți, biblioteca și capela. Palatul este realizat în manieră eclectică.

Palatul Moskovits Miksa (Parcul Traian nr. 2) este reprezentativ pentru tipul de imobil de raport, pentru arhitectura 1900 din Oradea, fiind una dintre cele mai spectaculoase clădiri ridicate în acest stil, datorită ornamenticii bogate. A fost comandat de Moskovits Miksa, inginer, care locuia în această clădire. Construcția a fost ridicată în 1904-1905. Are subsol, parter înalt, parțial mezanin și două etaje. La

parter erau magazine, magazii, iar la etaje apartamente, care au camerele înspre stradă, iar spre curtea interioară spațiile de serviciu.

Trei dintre clădirile realizate de arhitect la Oradea au un program funcțional mixt, grupând o instituție și spații destinate locuirii. Dispensarul T.B.C. (Aleea Ștrandului nr. 18, fostul Sediul al Asociației Economice a Județului Bihor, 1906) grupa un apartament și încăperile instituției. Imobilul din Piața Regele Ferdinand nr. 4 (fosta *Casa Centrală de Economii din Oradea* 1906- 1907) adăpostea magazine, banca la etajul întâi și un apartament mare la etajul al doilea. Baroul (Str. George Enescu nr.1, 1908-1909) este o clădire în care cea mai mare parte era destinată apartamentelor, Baroul dispunând de sala mare de la etajul întâi, un antreu și o încăpere. Din punct de vedere stilistic, clădirea Baroului se încadrează în arhitectura 1900.

Casa de pe Str. M. Eminescu nr.5 (fosta casă Bölönyi), este un exemplu reprezentativ de reședință aristocratică individuală, de mari dimensiuni. Proiectul din 1912 este semnat de Rimanóczy K. jr., iar casa a fost construită de inginerul Krausze Tivadar. Proiectul pentru vila de vară a lui Rimanóczy K. jr. (1907) prezintă o locuință rustică, tipică epocii.

Sztarill Ferenc (1859-1943) a lucrat la Oradea ca întreprinzător și proiectant. A avut calificarea de arhitect și se impune atenției prin numărul mare de proiecte pe care le-a semnat și prin numărul mare de imobile ridicate. Proiectele sale ilustrează toate tipurile de habitat întâlnit la Oradea, de la reședințe aristocratice la case destinate categoriilor mijlocii și locuințe având un confort minim. Cele mai spectaculoase clădiri proiectate de către Sztarill sunt Hotelul Astoria (fostul Palat Sztarill, Piața Ferdinand colț cu Str. Teatrului nr. 1), casa de pe Str. Louis Pasteur nr. 67 (fosta casă Sáfrány Lajos) și imobilul de pe colțul dintre Piața Ferdinand și Str. Nicolae Grigorescu (fosta casă Poynar). Din punct de vedere stilistic, acestea se încadrează în arhitectura secesion influențată de stilul lui Komor și Jakab.

Palatul Sztarill (1902 și 1906) avea la parter și mezanin cafeneaua Emke, iar la cele două etaje erau apartamente destinate categoriilor sociale înstărite. În această clădire a locuit și Sztarill. Fațadele combină elementele neogotice cu cele ale limbajului lechnerian: forme inspirate din goticul venețian și motive florale. Casa Sáfrány Lajos (1906) este o casă individuală pentru clasa mijlocie. Casa Poynár (1907) adăpostea magazine la parter și mezanin și apartamente la etaje.

Celelalte clădiri ridicate de Sztarill la Oradea nu au spectaculozitatea imobilelor din piața centrală a orașului, unele sunt simple, aproape lipsite de ornamente, cu forme predominant geometrice, iar altele eclecticice. În cea mai mare parte sunt imobile de raport. Exemplele prezentate în acest capitol sunt imobilele situate pe: Str. Arany János nr. 3, (1907); Str. Pescărușului nr. 2 (1908), nr. 1 (1910), nr. 4 (1909), nr. 3 (1909); Str. Republicii nr. 52 și 73 (Palatele Gerliczy, 1906 și 1908); Str. G. Coșbuc - Str. Postăvarului (1910); Str. Iosif Vulcan nr. 9 (Casa Balássovits, 1910); Str. Iosif Vulcan nr. 2 (Casa Kolozsváry, 1910-1912); Str. T. Vladimirescu nr. 17 (fosta casă Oláry Gyula, 1913); Aleea Gojdu nr. 2 (fosta casă Andrényi Gustav, 1912-1913). Exemple de reședințe individuale cu parter sunt casele de pe Str. Republicii nr. 54 (casa Deutsch Károly, 1909); Str. Republicii nr. 35 (1909); Str. Ep. Sulyok István nr. 9 (1909). „Palatul” episcopului militar romano-catolic (Str. Berzei, proiect din 1912 pentru etajarea și reamenajarea unei clădiri cu un nivel) oferă exemplul de reședință aristocratică.

VIII. NOI CARTIERE REZIDENȚIALE ÎN ORADEA, LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA (Rezumat)

În Oradea, după 1900, s-a pus problema lărgirii spațiului destinat locuințelor. Principalul factor determinant a fost, ca și în cazul altor orașe europene, creșterea populației și lipsa de locuințe, care au făcut ca municipalitatea să inițieze noi dezvoltări urbanistice. Începând cu 1910 au apărut trei zone rezidențiale în afara limitelor orașului vechi: Colonia Nilgesz, Orașul-Grădină și parcelarea de-a lungul Str. Armatei Române.

Parcelarea de lângă Str. Armatei Române era un mic cartier, pe o tramă stradală regulată, la marginea orașului. Limitele parcelării din 1910 au fost Str. Armatei Române, Bacăului, Al. Vaida Voievod și Coziei. Au fost create 32 de parcele și ridicate mai multe tipuri de imobile pentru locuit: vile cu mai multe apartamente, vile și case individuale cu parter, case cu parter cu mai multe apartamente și imobile colective, cu un etaj. Din punct de vedere stilistic, construcțiile sunt fie eclectice, fie cu elemente ale stilului la modă, secesion-ului, fie simple clădiri lipsite de ornamente. Autorii proiectelor sunt arhitecți, meșteri, constructori, antreprenori locali. Majoritatea construcțiilor existente în prezent pe această parcelare sunt cele realizate în perioada 1910-1911.

Colonia Nilgesz (o parcelare aproximativ dreptunghiulară care are o stradă principală șerpuitoare - actuala Str. Ana Ipătescu și care se termină printr-un cerc - astăzi Str. Cercului) s-a conturat începând cu 1910. Pentru a ilustra tipul de locuințe individuale din acest cartier am selectat câteva exemple de proiecte. În perimetrul acestei parcelări nu se mai păstrează în prezent casele construite înainte de Primul Război Mondial decât în mică măsură. Cartierul era mai mult deschis categoriilor sociale puțin înstărite, celor mijlocii, casele fiind modeste.

Orașul-Grădină a fost cel mai promițător proiect pentru un nou cartier. Inițiativa a aparținut arhitectului Rimanóczy Kálmán junior, a cărui proprietate era terenul. În 1910 arhitectul a realizat un proiect pentru un cartier cu 109 parcele. Cartierul a fost gândit pentru a fi unul popular, iar proiectele realizate de Rimanóczy Kálmán au fost case economice tip, existând trei modele de case, cu două, trei și patru camere. Doar puține dintre casele existente pot fi considerate ca datând din 1910-1914.

Până la Primul Război Mondial, nu s-a reușit rezolvarea problemei locuințelor pentru categoriile sociale modeste. Aceste trei zone rezidențiale au fost un început promițător pentru dezvoltarea orașului înainte de Primul Război Mondial, chiar dacă idealul anunțat nu a fost realizat în practică. Dezvoltarea urbanistică a Oradei a luat amploare însă după Primul Război Mondial.

IX. CONCLUZII

Analizarea locuinței și a modului de locuire a avut în vedere cele două componente ale factorului uman: comanditarul și arhitectii. Majoritatea clădirilor de locuit ridicate în Oradea (între 1900-1914) poartă amprenta curentului *Secession* vienez, a secesion-ului de factură maghiară. În funcție de cei doi factori, proprietarul și arhitectul, putem face o delimitare a imobilelor de locuit. Cei mai bogați locuitori ai urbei, care au construit clădiri de locuit, în marea lor majoritate fiind antreprenori,

comercianți, industriași evrei (Adorján Emil, Darvas Imre, Fűchsl Arnold și Mór, Kurländer Ede, Moskovits, Schwarz Jakab, Sonnenfeld Adolf, Stern Miklos, Ullmann Sándor, Veiszlovits Lajos, Weinberger Lajos etc.), au apelat la arhitecți de renume din Budapesta, arhitecți care s-au afirmat în spațiul Europei Centrale. Aceștia au fost de origine evreiască (maghiarizați însă) sau maghiară, unii având strânse legături cu Oradea. Clasa mijlocie, care a ridicat imobile sau case particulare, a apelat la arhitecți și meșteri locali.

Casele Adorján (imobilele de pe Str. Patrioților nr. 4 și 6) și Palatul Stern (imobilul de pe Str. Republicii 10-10A) proiectate de Komor Marcell și Jakab Dezső aparțin tipului de imobile de raport cu apartamente destinate categoriilor sociale mijlocii sau înstărite. Tipologia apartamentelor este specifică epocii, camerele în anfiladă fiind dispuse spre stradă, iar spațiile de serviciu spre curte. Se poate remarca gruparea încăperilor cu funcție de reprezentare și separarea lor de cele ale familiei. Spațiile de serviciu, izolate de restul apartamentului, au de obicei o ieșire separată. Variantele organizării apartamentelor sunt în funcție de parcela disponibilă și de planul imobilului. Fosta Cameră de Comerț și Industrie (imobilul de pe Str. Duiliu Zamfirescu nr. 3) asociază apartamente cu instituția. Complexul Vulturul Negru, edificiu de interes public, are spații cu diverse funcționalități. Casa Schwartz (casa de pe Str. M. Eminescu nr. 25/A) are două apartamente, organizarea interioară fiind mai bună compartitiv cu tipul de locuințe proiectate în marile imobile. La clădirile orădene proiectate de către cei doi arhitecți se remarcă o manieră stilistică personalizată, pornind de la modelul lechnerian. Acestea se disting prin fațade, prin ornamentică, fiind model pentru arhitecții și meșterii locali.

Mende Valér a proiectat imobile de mici dimensiuni, cu apartamente pentru o clientelă bogată din rândul burgheziei din Oradea (trei medici și un comerciant). Trei imobile (de pe Str. Duiliu Zamfirescu nr.10 - Casa dr. Nemeș Áron; de pe Str. Ep. Mihai Pavel nr. 8 - Casa Ertler Mór; de pe Str. Iosif Vulcan nr. 7 - Casa Fodor Izsó) au două etaje și sunt asemănătoare în ce privește funcționalitatea. Doar imobilul de pe Str. V. Alecsandri nr. 3 - Casa Róth are trei etaje și cuprinde mai multe apartamente de închiriat. Concepția planimetrică nu poate fi considerată una novatoare, ea fiind comună imobilelor de același gen din epocă. Modernitatea și unicitatea acestor clădiri, în contextul arhitecturii de la începutul secolului al XX-lea, constă în modul în care arhitectul concepe fațadele, modul în care utilizează ornamentele. Din punct de vedere stilistic, clădirile sale se încadrează în arhitectura secesion de expresie geometrică, având ca sursă de inspirație arhitectura țărănească.

Imobilul de pe Str. Independenței nr. 11-13 (Palatul Fűchsl) realizat de arhitecții Bálint Zoltán și Jámbor Lajos este printre primele clădiri în stil lechnerian din Oradea. Imobil de raport tipic începutului secolului al XX-lea se distinge prin tratarea fațadei, prin ornamentica bogată, cu încărcătură simbolică, legată de proprietari și de activitatea lor.

Imobilul din Piața 1 Decembrie nr. 9 (Palatul Ullmann), operă a lui Löbl Ferenc, este unul dintre cele mai interesante din Oradea, prin plastica fațadei, care este influențată de *Secession*-ul vienez, dar și prin organizarea interioară. Reședința unuia dintre cei mai importanți comercianți evrei din oraș ocupă un întreg nivel și se distinge prin existența unei încăperi de rugăciune (proprietarul a fost liderul comunității izraelite ortodoxe din Oradea).

Clădirile proiectate de către Spiegel Frigyes se particularizează în cadrul inventarului arhitectural prin planimetrie și tratarea fațadelor. Arhitectul este alături de frații Vágó, cel mai modern dintre arhitecții budapeșteni care au lucrat în oraș, datorită concepției planimetrice a imobilelor și a apartamentelor, unică la Oradea.

Clădirile ridicate și proiectate de frații Vágó la Oradea sunt de mai multe tipuri: vile individuale pentru clasa înstărită, apartamente pentru clasa de mijloc sau clasa înstărită, apartamente cu una sau două camere în imobile de închiriat, precum și locuințe economice și dormitoare colective în cazărmi. În tipologia imobilelor cu mai multe apartamente se încadrează primul proiect, din 1908, pentru un imobil pe Str. I. Vulcan nr. 11 (Casa Darvas) și imobilul de pe Str. V. Alecsandri nr. 1 (Palatul Moskovits Adolf și fiii). Tipul de case individuale este reprezentat de Casa de pe Str. T. Moșoiu nr. 14 (Casa Vágó), Casa de pe Str. Iosif Vulcan nr. 11 (Casa Darvas) și proiectul pentru vilele ofițerilor (nerealizate) din cadrul fostei Școli de Jandarmi (astăzi Campusul Universității din Oradea). Pavilionul comandamentului Școlii de Jandarmi avea la etaj două apartamente identice ca organizare. Vilele subofițerilor Școlii de Jandarmi pot fi încadrate în tipul de locuințe sociale, economice și cuprind câte șase apartamente mici destinate subofițerilor căsătoriți.

În Oradea, majoritatea clădirilor de locuit de la începutul secolului al XX-lea au fost construite de către meșteri, constructori, antreprenori, arhitecți locali. O primă categorie este cea a arhitecților mai mult sau mai puțin cunoscuți astăzi: Rimanóczy Kálmán junior, Sztarill Ferenc, Guttman József junior, Keszyüs János, Czoczek Alajos. O altă categorie de proiectanți și constructori au fost meșterii-constructori și inginerii-constructori. Numeroase proiecte orădene au fost semnate și realizate de meșteri-zidari, constructori, al căror renume nu depășește cadrul local, iar astăzi sunt necunoscuți.

Rimanóczy Kálmán junior se încadrează în arhitectura 1900 prin unele proiecte ale sale. El rămâne un arhitect de formație eclectică, realizând construcții al căror limbaj plastic este foarte variat. Într-o primă etapă, a ridicat la Oradea construcții de factură eclectică. El dovedește preferința pentru o plastică de inspirație neogotică: Reședința Episcopiei Ortodoxe Române (cca.1903), imobilul de pe Str. Republicii colț cu Parcul Traian nr. 1 (1905) și Palatul Episcopiei Greco-Catolice (primul proiect din 1903). A doua etapă este caracterizată prin conceperea unor imobile care poartă amprenta arhitecturii 1900, stilul său având diverse manifestări (imobilul de pe Str. Republicii colț cu Parcul Traian nr. 2 - Palatul Moskovits Miksa, 1904-1905; imobilul din Piața Regele Ferdinand nr. 4 - fosta Casă Centrală de Economii din Oradea, 1906-1907; Barou, 1909). În ultima etapă a creației sale plastica fațadelor are elemente de inspirație empire, clasicism (Casa de pe Str. M. Eminescu nr. 5, 1912; imobilul de pe Str. Republicii nr. 12, 1912-1914; extinderea pentru Casa Centrală de Economii din Oradea, 1912). Planul clădirilor, organizarea interioară a locuințelor sunt cele caracteristice epocii, nefiind aduse inovații.

Realizările lui Sztarill Ferenc, în decursul timpului, pot fi înglobate în etape diferite, dar prezintă și câteva constante. În jurul anului 1900, arhitectul proiectează construcții eclectice, cu un limbaj plastic istoricist. Expresia eclectică sau istoricistă a fațadelor continuă să fie utilizată paralel cu expresia specifică arhitecturii 1900. Într-o primă etapă a lucrărilor sale, care aparțin curentului artistic secesion, arhitectul adoptă limbajul de factură lechneriană, sub influența lui Komor Marcell și Jakab Dezső. În

anii 1910-1911, unele clădiri ridicate de Sztarill au fațade mai simple, cu o expresie plastică dominată de linii drepte, geometrism, iar ornamentele sunt mai puține sau lipsesc. Chiar dacă a adoptat un limbaj plastic geometrizarant, nu a renunțat la formele eclecticice, istoriciste care pot fi regăsite la mai multe clădiri. Concepția sa despre locuire se încadrează în cea obișnuită din epocă. Întălnim printre clădirile ridicate de către Sztarill toate tipurile de habitat: imobile cu apartamente, vile cu mai multe apartamente, vile și case individuale, locuințe destinate categoriilor sociale mai modeste și locuințe ieftine, cu un confort minimal.

În Oradea au fost construite două reședințe aristocratice, adică două palate: Palatul Episcopiei Greco-Catolice (1903-1905) și palatul, de mai mici dimensiuni, al Episcopului Militar Romano-Catolic (proiect de amenajare și etajare, 1912). Cele două clădiri exprimă la nivelul stilului ideologia bisericilor, iar la cel al organizării interioare pretențiile comanditarilor.

Primele două decenii de la începutul secolului al XX-lea au adus schimbări importante în ceea ce privește locuința și modul de locuire în Oradea. Au apărut elemente de noutate legate de confort, de organizarea și utilizarea spațiilor și de adoptarea curentelor artistice devenite o modă.

Casele individuale ale păturilor înstărite sau mijlocii erau de cele mai multe ori cu parter. Poate fi întâlnit și tipul caselor cu un etaj, care au în majoritatea cazurilor două apartamente, câte unul la fiecare nivel. Sunt puține casele cu etaj care adăpostesc o singură reședință. Casele sau vilele cu etaj, cu două apartamente, au aceeași tipologie și funcționalitate pentru apartamente, ca și în cazul caselor cu parter.

În vilele și casele categoriilor sociale bogate, spațiul destinat locuirii cuprindea cel puțin patru camere cu funcțiuni diferite: salonul, camera de zi, sufrageria, camera domnilor, camera de lucru, camera pentru oaspeți, dormitorul, camera (sau camerele) copiilor. Baia era situată obligatoriu lângă dormitor, cu acces din acesta, având și closet (de obicei exista și un w.c. de serviciu separat de baie). Camerele erau dispuse în anfiladă, comunicând între ele, cele mai importante fiind situate înspre stradă (salonul, camera de primire, dormitorul, camera de zi). Spre curte erau sufrageria, un hol și spațiile de serviciu. Dispunerea camerelor și funcțiile acestora mai mențin caracterul de reprezentare a spațiilor, dar se observă și o raționalizare a organizării interioare. Trebuie remarcat faptul că acum funcțiile fiecărei camere sunt clar precizate. Camera servitoarei are acces prin bucătărie. Aceasta a rămas izolată de sufragerie, de spațiul de primire, fiind amplasată într-o zonă mai îndepărtată de cea cu încăperile de zi. În toate cazurile reședințelor de tip vilă sau ale caselor individuale, statutul proprietarilor, apartenența acestora la categoria socială superioară sunt ilustrate de existența spațiilor de serviciu net separate de zona pentru locuit, existând și o a doua ieșire, de serviciu. Anexe, amplasate la subsol, ilustrează statutul și pretențiile proprietarului.

Imobilele de raport au fost de mai multe tipuri. Clădirile mai mici, pentru clasa mijlocie sau categoriile sociale înstărite, aveau unul sau două apartamente pe nivel, cu trei sau patru camere. Construcțiile pentru categoriile sociale bogate au câte două apartamente pe nivel, cu patru sau chiar cinci camere. Imobilele de raport de mai mari dimensiuni, cu etaje, erau organizate în jurul unei curți interioare. Spre stradă erau situate apartamentele pretențioase, de obicei câte două sau trei pe nivel, având între trei și cinci camere. Acestea erau deservite de scara principală situată în aripa dinspre stradă. Apartamentele mai modeste, având două camere sau chiar una, erau amplasate

în aripile din jurul curții interioare și erau deservite de o scară secundară situată într-o aripă din curte. Un alt tip des întâlnit în Oradea este imobilul de raport cu parter, organizat în jurul curții interioare, reluând tipologia celui cu etaj, dar la o scară mai modestă. Și în cazul acestora, spre stradă erau situate două apartamente cu trei sau patru camere și camera pentru servitoare, iar în aripile din curte cele modeste cu una sau două camere.

Casele individuale și apartamentele de închiriat destinate categoriilor sărace aveau de regulă doar o cameră și o bucătărie. Locuința cu o cameră are intrarea prin bucătărie, iar pentru locatarii care își permiteau doar atât se considera suficient un w.c. comun, în cel mai bun caz unul propriu fiecărei locuințe. Camera de baie proprie nu era apanajul categoriilor sărace. Tot pentru categorii sociale modeste erau și casele sau apartamentele cu două camere, locuințe care erau considerate mai pretențioase. Și în cazul acestora, locuințele pot fi lipsite de baie și w.c. propriu. În cazurile locuințelor cu două camere, când există w.c. și cameră de baie, avem de-a face cu un standard mai ridicat de viață, care îl depășește pe cel al categoriilor proletare. Trebuie menționat că, în cazul locuințelor cu două camere sau al unora cu trei camere, lipsește camera servitoarei, ceea ce este un indiciu în plus pentru poziția socială a locatarilor. Locuințele grupate în imobile sau cele din cartierul pentru muncitori, care au o cameră și bucătărie, sunt identice din punctul de vedere al concepției și al confortului cu cele individuale ale categoriilor sărace construite în diverse cartiere din oraș.

Dezvoltarea habitatului orădean la începutul secolului al XX-lea a însemnat și apariția unor cartiere noi, la periferia vechiului oraș. Modelul care s-a dorit a fi urmat a fost cel al orașului-grădină, al cartierelor cu vile de la marginea marilor orașe din Europa. Apariția noilor cartiere s-a petrecut relativ târziu, în jurul anului 1910. Au apărut astfel Cartierul Nilgesz, Cartierul Orașul-Grădină și parcelarea de lângă Str. Armatei Române. Înainte de Primul Război Mondial, a existat intenția realizării unui cartier muncitoresc (proiect din 1913 semnat de către Öörömy Gyula și Kőszeghy József).

Stilul fațadelor clădirilor ridicate de arhitecții sau meșterii locali este fie eclectic, cu elemente istoriciste, fie conform modei de la începutul secolului al XX-lea, secesion-ului, care este de multe ori alterat de elemente stilistice istoriciste. Maniera stilistică tipică artei 1900 a fost aplicată doar la fațadă, planimetria construcțiilor urmând aceleași tipare, de aceea elementul care constituie individualitatea și factorul de interes al diverselor clădiri este fațada. În numeroase cazuri, proiectele depuse la Biroul de Ingineri al Primăriei Orașului Oradea sunt diferite de ceea ce s-a construit în final, proiectele fiind mai interesante decât clădirea ridicată.

La începutul secolului al XX-lea, s-au impus în Oradea elementele moderne legate de igienă și confort, baia și grupul sanitar (closet sau latrină), acestea fiind adoptate în funcție de statutul proprietarului casei, nefiind generalizate la toate păturile sociale. Locuințele construite pentru categoriile sociale sărace (cu una sau două camere) au doar grup sanitar, dar acesta poate fi comun, pe palier, sau, în cel mai bun caz, individual. În puține cazuri, întâlnim existența unui sistem de încălzire centrală a locuinței, încălzirea locuințelor făcându-se de cele mai multe ori cu sobe. Locuințele cele mai pretențioase, ale marii burghezii, au avut sistem de încălzire centrală cu apă caldă sau aer cald.

Studierea habitatului orădean de la începutul secolului al XX-lea pune în evidență importanța arhitecturii cu funcție de locuire din acest oraș, în cadrul celei central-europene de la 1900, precum și faptul că Oradea poate fi considerat unul dintre centrele reprezentative ale arhitecturii 1900 din România, unul care poate fi comparat cu cele ale arhitecturii *Secession* din Europa Centrală.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Fonduri arhivistice

Arhivele Naționale - Direcția Județeană Bihor, *Fondul Primăria Municipiului Oradea*, inventar 142, Oficiul Tehnic; Consiliul Orășenesc; *Fondul 167, Colecția planuri*, inventar 598 (1780-1945); *Colecția hărți*, inventar 599 (1754-1968)

Reviste

A Ház (Casa), Budapesta, publicată din 1908 (nr. 7 și 8 /1908)
Magyar Építőművészet (Arhitectura Maghiară), Budapesta, publicată din 1903
Magyar Iparművészet (Arta Aplicată Maghiară), Budapesta, publicată din 1898
Magyar Pályázatok (Proiecte Maghiare), Budapesta, publicată din 1903
Művészet (Arta), Budapesta, publicată din 1902, <http://www.mke.hu/lyka/05/420-424-kronika.htm>.

Lucrări generale

D'ALFONSO, Ernesto, SAMSA Danilo, *L'Architecture*, Paris, Ed. Solar, 1996
ARIÈS, Philippe, DUBY, Georges coordonatori, *Istoria vieții private*, vol. VII-VIII, București, Editura Meridiane, 1997
CURINSCHI VORONA, Gheorghe, *Istoria arhitecturii în România*, București, Editura Tehnică, 1981
FAHR-BECKER, Gabriele *L'Art Nouveau*, Editions Könemann, 2004
Funcțiune și formă, (volum coordonat de Nicolae Lascu), București, Editura Meridiane, 1989
Le grand atlas de l'architecture mondiale, Encyclopædia Universalis France S.A., 1988
HOWARD, Jeremy, *Art Nouveau. International and national styles in Europe*, Manchester, Manchester University Press, 1996
IONESCU, Grigore, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, Editura Academiei, 1981
MADSEN, Stephen Tschudi, *Art Nouveau*, București, Editura Meridiane, 1977
SEMBACH, Klaus-Jurgen: *L'Art Nouveau*, Taschen, 2002

Lucrări speciale

The Architecture of historic Hungary, Cambridge, Massachusetts, London, England, The MIT Press, 1998,
BAKONYI, Tibor, KUBINSZKY, Mihály, *Ödön Lechner*, Budapest, Corvina 1981
BORCEA, Liviu, *Memoria Caselor*, vol. I, Oradea, Editura Arca, 2003
BORCEA, Liviu, GORUN, Gh. (coordonatori), *Istoria orașului Oradea*, Oradea, Editura Cogito, 1995
BORSI, Franco, PORTOGHESI, Paolo, *Victor Horta*, New York, Rizzoli, 1991

CHIRIAC, Aurel, coordonator, Liviu Borcea, Lucia Cornea, Rodica Hârcă, Gabriel Moisa, Peter I. Zoltan, *Oradea, pagini de istorie. Instituția primarului. Evoluție Administrativă - Realitate Urbanistică și arhitecturală*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2003

CONSTANTIN, Paul, *Arta 1900 în România*, București, Editura Meridiane, 1972

CONSTANTIN, Paul, *Mică enciclopedie de arhitectură, arte decorative și aplicate moderne*, București Editura Științifică și Enciclopedică, 1977

FAHR-BECKER, Gabriele, *Wiener Werkstaette*, Ed. Taschen, 2003

FEHÉR, Dezső, *Bihar – Biharmegye, Oradea – Nagyvárád, Kulturtörténete és Öregdiákjainak. Emlékkönyve (Istoria culturală a județului Bihar, a Oradiei și albumul memorial al vechilor săi elevi)*, Oradea, 1933-1937

FLEISZ, János, *Város, kinek nem látni mását. Nagyvárád a dualizmus korában (Orașul căruia nu-i găsim pereche. Oradea în perioada dualismului)*, Nagyvárád, Charta Könyvkiadó, 1996, 1997

FLEISZ, János, *Város, társadalom, Kultúra. Nagyvárád a 19-20 században (Oraș, societate cultură. Oradea în secolele XIX –XX)*, Nagyvárád, Kiadja a SapientiaVaradiensis Alapítvány, 2005

GALL, Anthony, *Kós Károly*, Budapest, Mundus kiado, 2002

GERLE János, *Lechner Ödön*, Budapest, Holnap Kiadó, 2003

GERLE János, *Mende Valér*, în revista *Magyar Építőművészet*, nr.4/1987

GERLE, János, Kovács Attila, Makovecz Imre, *A Századforduló Magyar Építészete (Arhitectura maghiară la cumpăna secolelor al XIX-lea și al XX-lea)*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó -Bonex, 1990

HITCHMOUGH, Wendy, *C. F. A. Voysey*, London, Phaidon Press L.T.D., 1995

HÂRCĂ, Rodica, *Feroneria 1900, Oradea*, Oradea, Muzeul Țării Crișurilor, 1996

HÂRCĂ, Rodica, *Oradea, vitralii stil 1900*, Oradea, Muzeul Țării Crișurilor, 1997

HÂRCĂ, Rodica, *Oradea 1900. Decorație murală stil 1900*, Oradea, Muzeul Țării Crișurilor, 1998

JOHNSTON, William M., *Spiritul Vienei, O istorie intelectuală și socială 1848-1938*, Iași, Editura Polirom, 2000

KORMÁNYOS, László, *Viața cotidiană în Oradea, 1900-1940*, teză de doctorat, coordonator științific prof. univ. dr. Csucsujá István, Universitatea Babeș Bolyai, Facultatea de Istorie și Filosofie, Catedra de Istorie Contemporană, Cluj-Napoca, 2006

KORMÁNYOS, László, *Városfejlesztés Nagyvárádon a 20. század elején (Dezvoltarea orașului Oradea la începutul secolului al XX-lea)*, în colecția *Caietele Partium*, nr. 39, Oradea, 2005.

LAMBRICHS, Anne, *József Vágó, 1877-1947 - un architecte hongrois dans la tourmente européenne*, Éditions AAM (Bruxelles) et Institut français d'architecture, Cité de l'architecture et du patrimoine, 2003.

MORAVÁNSZKY, Ákos, *Építészet az Osztrák-Magyar Monarchiában, 1867-1918 (Arhitectura în Monarhia Austro-Ungară, 1867-1918)*, Budapest, Corvina, 1988

MOZES, Tereza, *Evreii din Oradea*, București, Editura Hasefer, 1997

PAȘCA, Mircea, *Operele arhitecților Vágó József și Vágó László la Oradea*, Oradea, Editura Tipo MC, 2005

PAȘCA, Mircea, *Palatul Ullmann*, Oradea, Editura Tipo MC, 2005

PAȘCA, Mircea, *Palatul Vulturul Negru*, Oradea, Editura Tipo MC, 2007

- PATRULIUS, Radu R., *Locuința în timp și spațiu*, București, Editura Tehnică, 1975
- PÉTER, I. Zoltán, *Mesélo képeslapok, Nagyvárad 1885-1915 (Vederi care povestesc, Oradea 1885-1915)*, Budapest, Noran Kiadó, 2002
- PÉTER, I. Zoltán, *3 secole de arhitectură orădeană*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2003
- PÉTER, I. Zoltán, *Nagyvárad 900 évés múltja és épített öröksége (Trecutul de 900 de ani al Oradiei și moștenirea construită)*, Budapest, Noran Kiadó, 2005
- POPESCU, Carmen, *Le style national roumain. Construire une nation à Travers l'architecture 1881-1945*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes – Simetria, 2004
- SARNITZ, August (editor), *Architecture in Vienna*, Wien, Springer Verlag, 1998
- SCHORSKE, Carl E., *Viena Fin-de Siècle*, Iași, Editura Polirom, 1988
- SEKLER, Eduard F., *Josef Hoffmann. The Architectural Work*, Princeton, Princeton University Press, 1985
- SEMBACH, Klaus-Jürgen, *Henry van de Velde*, New York, Rizzoli, 1989
- VÁRALLYAY, Réka, *Komor Marcell, Jakab Dezső*, Budapest, Holnap Kiadó, 2006
- VARNEDOE, Kirk, *Vienne 1900. L'art, l'architecture, les arts decoratifs*, Köln, Benedikt Taschen, 1989.
- VERGO, Peter, *Art in Vienna 1898-1818*, London, Phaidon Press Limited, 1993
- VIGNE, Georges, Felipe Ferré, *Hector Guimard*, New York, Delano Greenidge Editions, 2003